

Janusz Pociask
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

TŁUMACZENIE INNOWACJI SEMANTYCZNYCH STAŁYCH ZWIĄZKÓW FRAZEOLOGICZNYCH

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/RP.2015.009>

Zarys treści: Niniejszy artykuł traktuje o innowacjach frazeologicznych na płaszczyźnie semantycznej i pokazuje strategie ich przekładu. W artykule zdefiniowano pojęcia stałych związków frazeologicznych, normy frazeologicznej i innowacji frazeologicznej oraz przedstawiono klasyfikację innowacji semantycznych. Tłumaczenie unikalnych, stworzonych na potrzeby kontekstu innowacji frazeologicznych może przysporzyć tłumaczom wiele trudności, zwłaszcza gdy stanowią podstawę gry słownej w tekstach. Innowacje frazeologiczne zostały wyekscerpowane z powieści Güntera Grassa *Die Blechtrommel*, a strategie ich tłumaczenia zobrazowane i omówione na przykładzie jej tłumaczenia na język polski.

Słowa kluczowe: innowacje frazeologiczne, strategie przekładu, problemy tłumaczeniowe

Przedmiotem rozważań jest problem tłumaczenia stałych związków frazeologicznych. W niniejszym artykule zajmę się tłumaczeniem innowacji frazeologicznych na płaszczyźnie znaczeniowej¹. Omówię kolejno istotę stałych związków frazeologicznych, podam definicję i przykłady innowacji frazeologicznych, zwrócę uwagę na ogólne trudności związane z tłumaczeniem innowacji oraz przedstawię strategie tłumaczeniowe innowacji semantycz-

¹ Niniejsze rozważania stanowią trzecią część projektu „Tłumaczenie stałych związków frazeologicznych”. W Pociask 2006 omówiłem wybrane aspekty i ogóle problemy tłumaczenia frazeologizmów. Przedmiotem badań w Pociask 2009 były możliwości tłumaczenia innowacji formalnych.

nych w przekładzie powieści Günтера Grassa² *Die Blechtrommel* autorstwa Sławomira Błauta.

Stałe związki frazeologiczne³ to polileksykalne jednostki, pełniące jako całość funkcję jednego wyrazu, których znaczenie nie wynika ze znaczeń komponentów, wchodzących w ich skład. Znaczenie stałego związku nie jest sumą znaczeń jego pojedynczych składników, choć pojedyncze komponenty frazeologiczne mogą mniej lub bardziej motywować znaczenie całej jednostki. Stałe związki frazeologiczne to wielokomponentowe połączenia wyrazowe stanowiące pewną względnie stabilną całość pod względem formalnym i semantycznym, stąd zapamiętywane są jako całość. Frazeologizmy mają zwykle charakter metaforyczny lub metonimiczny, w związku z czym często stają się punktem wyjścia dla gry językowej, pobudzając odbiorcę do określonych interpretacji.

Zmiany dokonywane w strukturze stałych związków frazeologicznych wybiegające poza normę frazeologiczną określam ogólnoprzyjętym terminem **innowacje frazeologiczne**. **Normę frazeologiczną**⁴ definiuję natomiast, odwołując się do pracy Bąby (1989: 5), jako zbiór zaaprobowanych przez daną społeczność językową frazeologizmów oraz reguł określających sposób ich użycia w tekstach. Wszystkie zabiegi polegające na aktualizacji formy kanonicznej zgodnie z zasadami stabilności struktury formalnej i semantycznej jak i z zasadą semantycznego i stylistycznego zharmonizowania jednostki z kontekstem (por. Bąba 1989: 6) nie stanowią innowacji, gdyż ich struktura zostaje przekształcona odpowiednio do wymagań tekstu. Wymagania te polegają najczęściej na odmianie jednego lub – rzadziej – kilku komponentów, w zależności od ich rodzaju⁵.

² Jest rzeczą ogólnie znaną, że niektórzy pisarze żonglują stałymi związkami frazeologicznymi w swoich tekstach. W ich dziełach można znaleźć mnóstwo frazeologizmów, użytych zarówno w ich formie kanonicznej, jak i zmodyfikowanej. Właśnie taką wyraźną tendencję do tworzenia różnego typu innowacji frazeologicznych można zaobserwować u niemieckiego autora Güntera Grassa. W literaturze niemieckojęzycznej pojawia się w odniesieniu do tego zjawiska termin „autorenspezifische Phraseologie”.

³ W niniejszych rozważaniach stosuję zamiennie terminy „stały związek frazeologiczny” i „frazeologizm”. W literaturze fachowej spotykana jest wielorakość terminologiczna, wynikająca z jednej strony ze złożoności przedmiotu badań, a z drugiej z zainteresowań badaczy różnymi aspektami stałych związków frazeologicznych.

⁴ Mosiołek-Kłosińska (2002: 21) zwraca uwagę na fakt, że norma frazeologiczna jest bardzo rozchwiana, a na brak jej stabilności wpływa wiele czynników, głównie pozajęzykowych. Zagadnienie normy frazeologicznej i dyskusję problemu innowacji frazeologicznych podejmuje również Fliciński 2011.

⁵ W tym kontekście należałoby wspomnieć o ograniczeniach w aktualizacji frazeologi-

Jednostki powstałe na skutek procesów innowacyjnych są wynikiem kreatywności autora tekstu. Świadome modyfikowanie związków frazeologicznych wzbogaca tekst, przyciąga i utrzymuje uwagę odbiorcy oraz inicjuje grę słowną. W większości innowacji semantycznych dochodzi także do gry znaczeń związku kanonicznego oraz innowacji. W tym kontekście należy podkreślić, że nawet najmniejsze przekształcenie formalne związku frazeologicznego może pociągać za sobą zmiany na płaszczyźnie semantycznej. Przykładem modyfikacji formalnych, znacznie wpływających na innowacje semantyczne, są substytucje, polegające na wymianie komponentu na podobnie brzmiący element: *kto z Miciem wojuje, ten od Micia ginie*⁶, *Kto z Macierem wojuje ten od niego ginie*⁷. Przez takie upodobnienia frazeologiczne powstaje z jednej strony efekt komiczny, a z drugiej – może dochodzić do powstania innych skutków semantycznych, takich jak uszczegółowienie, konkretyzacja czy zamierzona dwuznaczność. W tym kontekście należy zauważyć, że innowacje formalne (np. substytucje lub ekspansje) zachowują swoje pierwotne znaczenie, wzbogacając tekst o nowe informacje istotne dla semantyki tekstu (*iść po rozum do sądu/koleżanki, kobieta na skraju dojrzałości*). Gra słowna może wystąpić również wówczas, gdy formy kanonicznej używa się w danym kontekście łącznie z elementami znajdującymi się w bezpośredniej relacji z frazeologizmem. Analiza łączliwości frazeologicznej z elementami kontekstu pokazuje, że wiele frazeologizmów mimo ich niekompatybilności na płaszczyźnie systemowej łączy się z jednostkami pozornie zablokowanymi semantycznie, np. z rzeczownikami nieosobowymi: *NATO chowa głowę w piasek, ZUS ma to w nosie, głowa staje na rzęsach*⁸, *przymknąć ucho na błędy wymowy* (na egzaminie ustnym z języka obcego). Innowacje te mają uzasadnienie funkcjonalne, widoczne w danym kontekście. Obserwując występowanie innowacji w tekstach, stwierdza się, nawiązując do słów Burgera, Buhofer i Sialmsa (1982: 68), że nie ma takiego kontekstu, w którym dana innowacja nie byłaby sensowna i możliwa, choćby na pierwszy rzut oka wydawała się błędem frazeologicznym.

Przejdźmy do przykładów i krótkiego⁹ omówienia innowacji, biorąc pod uwagę stronę znaczeniową oraz efekty semantyczne.

zmów, np. dotyczących strony biernej, stawiania pytań, przekształceń formalnych i walencji komponentów czasownikowych.

⁶ Przykład według Bąby 1989.

⁷ Wpis na forum politycznym www.forum.e-polityka.pl (dostęp: 2 listopada 2013 r.).

⁸ Przykłady z prasy regionalnej i źródeł internetowych.

⁹ Obszerne klasyfikacje innowacji zob. Bąba 1989, Wotjak 1992, Pociask 2007.

Defrazeologizacje są częstym zjawiskiem modyfikacji frazeologicznych w tekstach. Dziamska-Lenart (2006: 36) wyróżniła trzy poziomy częściowej defrazeologizacji:

- 1) frazeologizm użyty jest w ten sposób, że jego przerośne znaczenie zostaje osłabione przez pojawiające się w jego otoczeniu wyrazy wchodzące w różnorodne relacje formalne i semantyczne z komponentami tegoż frazeologizmu;
- 2) frazeologizm użyty jest w ten sposób, że może być odczytywany zarówno metaforycznie, jak i dosłownie, kontekst uzasadnia stan równowagi między tymi dwoma typami znaczeń;
- 3) frazeologizm użyty jest w ten sposób, że jego człony odzyskują dosłowne znaczenie, ale chociaż na plan pierwszy wysuwa się znaczenie strukturalne, w tle pozostaje znaczenie metaforyczne.

Z reguły mamy do czynienia z równoczesną aktualizacją znaczenia dosłownego pojedynczych komponentów i znaczenia przerośnego całej konstrukcji: *kwinta, gwóźdź do wieszania nosa*¹⁰. Szczególnym przypadkiem defrazeologizacji jest sterowana przez kontekst aktualizacja dosłownego i frazeologicznego znaczenia całej konstrukcji. W wyrażeniu *Beckham ma głowę do interesu*¹¹ mamy do czynienia ze zjawiskiem *code switching*, polegającym na przenikaniu się znaczenia frazeologicznego ze znaczeniem dosłownym.

Kontaminacje polegają na połączeniu dwóch lub trzech frazeologizmów, mieszając ich formę i wzmacniając znaczenie całej konstrukcji: *cierniowa droga* (kontaminacja *korony cierniowej* i *drogi krzyżowej*), *obrzucać kogoś pomyjami*¹² (kontaminacja *obrzucać kogoś błotem* i *wylewać na kogoś pomyje*).

Desemantyzacja to proces aktualizacji znaczenia dosłownego poszczególnych komponentów frazeologizmu w tekście. Dotyczy to najczęściej frazeologizmów motywowanych obrazem: *dolewać oliwy do ognia, palić mosty za sobą*. W przypadku desemantyzacji gra językowa wynika z zaskakującego dla odbiorcy tekstu użycia znaczenia dosłownego ciągu wyrazów, który w pierwszej chwili zdaje się związkiem frazeologicznym.

Nagromadzenie frazeologizmów to zabieg polegający na użyciu różnorakich jednostek frazeologicznych w bezpośredniej bliskości. Postrzegane jest

¹⁰ Przykład według Bąby 1989.

¹¹ Komentarz do reklamy przedstawiającej piłkarza Davida Beckhama z nazwą firmy na czołe. Frazeologizm zostaje odczytany metaforycznie. Obraz natomiast wprowadza dodatkową aktualizuje znaczenia dosłownego.

¹² Przykład według Bąby 1989.

to przez Bąbę (1989: 81) jako złamanie zasady stosowania frazeologizmów, która nakazuje umiarkowane użycie danych jednostek językowych w tekście. Frazeologizmy te mogą występować w formie kanonicznej lub zmodyfikowanej i zawierają zwykle częściowo takie same lub podobne komponenty, należące do danej grupy wyrazów (np. somatyzmy, nazwy zwierząt, kolorów) lub znajdujące się w różnych wzajemnych relacjach semantycznych (najczęściej synonimy, antonimy): *Tym posunięciem nie tylko palnęli byka, ale nawarzyli sobie piwa i narobili bigosu, Oddana do użytku hala sportowa była dla klubu prawdziwym oczkiem w głowie, ale dla miasta solą w oku*¹³.

Powyższe przykłady doskonale ilustrują strategie powstawania innowacji frazeologicznych: naruszenie zasad użycia frazeologizmów, takich jak zasada stabilności struktury formalnej i semantycznej frazeologizmu oraz zasada semantycznego i stylistycznego zharmonizowania frazeologizmu z kontekstem. Innowacje mają uzasadnienie funkcjonalne, ujawniające się w danym tekście, ich celem jest wzbogacanie, regulacja i cieniowanie treści wypowiedzi.

Zanim przejdę do analizy przekładu innowacji frazeologicznych, chciałbym wspomnieć o kilku ważnych aspektach dotyczących procesu translacji oraz tłumaczenia frazeologizmów, a w szczególności przekładu innowacji semantycznych.

Celem każdego procesu translacyjnego jest stworzenie możliwie ekwiwalentnego tekstu w języku docelowym. Oddanie zarówno treści, jak i formy tekstu wyjściowego to zabieg niewątpliwie trudny i wymagający odpowiednich kompetencji. Jest rzeczą oczywistą, że tłumacz to pośrednik między kulturami i językami, a cechować go powinna kompetencja przedmiotowa, językowa i kulturowa. Ponadto musi wykazać się kompetencją translatorską, polegającą na umiejętności znalezienia w języku docelowym ekwiwalencji semantycznych, a nawet tworzenia nowych jednostek tekstowych, równoważnych w obu językach. Stąd też jest rzeczą zrozumiałą, że sama znajomość dwóch języków nie wystarczy do poprawnego tłumaczenia tekstów.

W praktyce przekładu rzeczą pierwszorzędą jest szukanie ekwiwalencji na płaszczyźnie tekstu, a osiągnięcie ekwiwalencji tekstowej (równowartości) jest w procesie translacji celem nadrzędnym. Wiadomo jednak, że jest to proces żmudny, zwłaszcza jeśli chodzi o tłumaczenie stałych związków frazeologicznych. Problem pojawić się może, gdy wyznaczenie ekwiwalencji systemowej jest niemożliwe. W takim przypadku brak odpowiednika zostaje uzupełniony przez inne jednostki, tak aby osiągnąć wspomnianą równowartość semantyczną, bez względu na to, czy znaczenie frazeologizmu zostanie wy-

¹³ Przykłady z prasy regionalnej.

rażone przez jednostki idiomatyczne, czy też przez parafrazy. Łabno-Falęcka (1995: 260) mówi w takiej sytuacji o procesie wypełniania luki w ekwiwalencji zerowej w systemie języka docelowego¹⁴. Trudności mnożą się w tłumaczeniu tekstów literackich, w których autorzy z upodobaniem posługują się grą słów, wynikającą m.in. z użycia innowacji frazeologicznych. Niekiedy tłumacze mają do czynienia z dylematem, za pomocą jakich środków językowych szukać równowartości tekstowej w języku docelowym. Warto tutaj zwrócić uwagę na perspektywę odbiorcy. Tekst docelowy nie jest postrzegany jako coś wtórne, lecz jako dzieło samoistne. Rzadko jest bowiem tak, że czytelnik dociera do tekstu pierwotnego i porównuje je z dziełem tłumacza, zbudowanym z odmiennego tworzywa językowego, stworzonym w innym kontekście kulturowym oraz skierowanym do innego czytelnika (zob. Pieńkowska 2009: 166). Dopiero porównując tekst w językach docelowym i wyjściowym, dostrzegamy strategie zastosowane przez tłumacza, jego wkład w formułowanie tekstu, w budowanie formy i treści tekstu języka docelowego¹⁵.

W większości prac dotyczących tłumaczenia frazeologizmów przedstawia się z jednej strony ekwiwalencje na płaszczyźnie systemowej, mówiąc o trudnościach związanych z brakiem odpowiedników frazeologicznych w jednym lub drugim języku, co nie jest właściwie przedmiotem badań *stricte* przekładoznawstwa¹⁶. Z drugiej strony zaś rozważania w ramach przekładoznawstwa dotyczą formy i znaczenia normatywnego¹⁷. Problem pojawia się jednak, gdy w teście wyjściowym występują innowacje semantyczne stałych związków frazeologicznych¹⁸. Zagadnienie to jest rzadko przedmiotem badań¹⁹.

Poniższe zestawienie zawiera techniki tłumaczeniowe innowacji frazeologicznych. Porównując metody szukania równowartości innowacji seman-

¹⁴ Auflösungsverfahren der Nulläquivalenz auf der Systemebene.

¹⁵ Właśnie taki zabieg zastosowałem w niniejszym porównaniu tłumaczenia powieści Gün-tera Grassa.

¹⁶ Tłumacze korzystają z wyników badań lingwistki kontrastywnej (w naszym przypadku frazeologii kontrastywnej), która może być niewątpliwie punktem wyjścia dla szukania ekwiwalencji tekstowej.

¹⁷ Badania ekwiwalencji w słownikach i tekstach wykazują natomiast, że ekwiwalencje systemowe i tekstowe pokrywają się w znikomym stopniu. Sabban (2010: 206) dochodzi nawet do wniosku, że słowniki w wielu przypadkach nie są pomocą w tłumaczeniu.

¹⁸ Na problem ten zwracają również uwagę Burger, Buhofer i Sialms (1982: 309): „Bedeutend erschwert, wenn nicht verunmöglicht, wird eine adäquate Übersetzung, wenn der Phraselogismus nicht in normaler, sondern in modifizierter Form verwendet ist”.

¹⁹ Stwierdzenie to odnoszę do badań przekładoznawczych dotyczących języka niemieckiego i polskiego. Wyjątek stanowi obszerna praca Łabno-Falęckiej (1995).

tycznej w przekładzie z możliwościami tłumaczenia frazeologizmów w ich „normalnym” użyciu²⁰, stwierdza się, że nie odbiegają one znacznie od siebie:

1. Tłumaczenie dosłowne innowacji frazeologizmu, jeśli stanowi równowartość semantyczną jednostki frazeologicznej w języku wyjściowym. Technikę tę można zaobserwować w tłumaczeniu frazeologizmów motywowanych obrazem lub w porównaniach frazeologicznych. Niekiedy, tłumacząc dosłownie, tworzymy okazjonalny frazeologizm (zob. punkt 4).
2. Oddanie innowacji języka wyjściowego przez frazeologizm w formie kanonicznej lub zmodyfikowanej, stosując jakoby równoważny frazeologizm w języku docelowym.
3. Parafraza (interpretacja sensu) innowacji tekstu wyjściowego w języku docelowym, stosowana w przypadku braku ekwiwalencji systemowej w obu językach.
4. Stworzenie quasi-frazeologizmu dla potrzeb danego kontekstu, który stanowi ramy do jego zrozumienia.

We wszystkich tych przypadkach tłumacz konstruuje na płaszczyźnie tekstu równoważny ekwiwalent, przez co może powstać „innowacyjny” synonim danej modyfikacji frazeologicznej. Zasadniczo można wyjść z założenia, że w przypadku tłumaczenia innowacji mamy do czynienia z interpretacją innowacji w tekście wyjściowych, a następnie kreowaniem równoważnika. Należy jednak pamiętać, że nawet przy odpowiadających sobie semantycznie jednostkach leksykalnych często gubi się istotną dla nich obrazowość lub konotacje. Następuje przy tym redukcja wartości dodanej przez innowacyjne użycie danej jednostki leksykalnej. W przypadku parafrazy lub tłumaczenia dosłownego może dojść do zubożenia oryginału.

Do tej pory zajmowaliśmy się głównie aspektami ogólnymi związanymi z tłumaczeniem frazeologizmów i innowacji. Przyjrzyjmy się bliżej następującym przykładom tłumaczenia:

(1)

Ich erblickte das Licht dieser Welt in Gestalt zweier Sechzig-Watt-Glühbirnen. Noch heute kommt mir deshalb der Bibeltext: »Es werde Licht und es ward Licht« – wie der gelungenste Werbeslogan der Firma Osram vor. (20)

Przyszedłem na świat pod dwiema sześćdziesięciowecowymi żarówkami. To też jeszcze dziś tekst biblijny: „Niech się stanie światłość. I stała się światłość” – robi na mnie wrażenie najbardziej udanego sloganu reklamowego firmy Osram. (20)

²⁰ Zob. Koller 1972: 171–174 i 2007: 605–606.

Innowacja rozwijająca o przydawkę przyimkową została oddana w języku docelowym przez rozwinięcie o okolicznik miejsca *pod dwiema sześćdziesięcioswiecowymi żarówkami*. Efekt semantyczny wynika z zestawienia dwóch zakresów tematycznych: wyrażenia z Biblii i odwołania się do sloganu reklamowego. Gra słowna polega ponadto na zmianie płaszczyzny stylistycznej w kolejnych częściach wypowiedzi: narodziny (styl literacki *ich erblicke das Licht der Welt*), słownictwo z zakresu techniki (*60-Watt-Glühbirnen*), następnie frazy z Biblii (*Es werde Licht und es ward Licht*) i z języka reklamy (*der gelungenste Werbeslogan der Firma Osram*). Niekompatybilność tych płaszczyzn powoduje efekt komizmu. W tekście docelowym tłumacz kolejno oddaje znaczenie wszystkich frazeologizmów, zarówno zmodyfikowanych, jak i kanonicznych. W przykładzie można zaobserwować również częściową defrazeologizację. Zabieg ten dodaje świeżości i atrakcyjności przez uzupełnienie elementów odnoszących się do rzeczywistości pozajęzykowej, a celowo zmodyfikowane frazeologizmy lepiej obrazują treść wypowiedzi. Wartość dodaną w tym przykładzie stanowi porównanie *światła świata* do dwóch żarówek sześćdziesięciowatowych, co dać może efekt komiczny. Można by zastanowić się, czy nie lepsza i bliższa oryginałowi byłaby innowacja rozwijająca o formie *przyjść na świat pod sześćdziesięciowatowymi żarówkami*.

(2)

Mama konnte sehr lustig sein. Mama konnte sehr ängstlich sein. Mama konnte schnell vergessen. Mama hatte dennoch ein gutes Gedächtnis. **Mama schüttete mich aus und saß dennoch mit mir in einem Bade.** Mama ging mir manchmal verloren, aber ihr Finder ging mit ihr. Wenn ich Scheiben zersang, handelte Mama mit Kitt. Sie setzte sich manchmal ins Unrecht, obgleich es ringsherum Stühle genug gab. Auch wenn Mama sich zuknöpfte, blieb sie mir aufschlußreich. Mama fürchtete die Zugluft und machte dennoch ständig Wind. Sie lebte auf Spesen und zahlte ungerne Steuern. Ich war die Kehrseite ihres Deckblattes. Wenn Mama Herz Hand spielte, gewann sie immer. (77)

Mama umiała być bardzo wesoła. Mama umiała być bardzo lękliwa. Mama umiała szybko zapominać. Mama miała jednak dobrą pamięć. **Mama wylała mnie z kąpielą, a mimo to siedziała ze mną w jednej wannie.** Mama niekiedy mi ginęła, ale szedł z nią jej znalazca. Kiedy ja rozśpiewywałem szyby, mama spieszyła z kitem. Mama czasami błędziła, choć dokoła nie brakowało prostych dróg. Nawet gdy mama zapinała się pod szyję, mogłem ją przejrzeć na wylot. Mama bała się przeciągów, a mimo to robiła ciągle dużo zamieszania. Lubiła dużo wydawać i niechętnie płaciła podatki. Byłem grzbietem jej zakrytej karty. Kiedy mama zaliczyła czerwień z ręki, zawsze wygrywała. (87)

W przypadku tym mamy do czynienia z innowacją kontaminująca, czyli wymieszaniami form i znaczeń dwóch lub więcej idiomów. Podłożem kontaminacji jest zwykle bliskość znaczeń dwóch lub więcej jednostek, które w wyniku skomplikowanych przekształceń stają się jednym nowym zmodyfikowanym idiome. W języku docelowym tłumacz posługuje się formą uzualną frazeologizmu *wylać kogoś z kąpielą* i tłumaczeniem dosłownym drugiej części wypowiedzi *mit jmdm. in einem Bade sitzen*, zawierającej zmodyfikowaną jednostkę idiomatyczną. *Mama wylała mnie z kąpielą, a mimo to siedziała ze mną w jednej wannie*²¹ – komponent *wanna* odnosi się bezpośrednio do innych elementów wypowiedzi *wylewać z kąpielą*. Ponadto zarówno w tekście wyjściowym, jak i docelowym mamy do czynienia z nagromadzeniem najróżniejszych fraz i porównań obrazowych. Taka komasacja frazeologizmów, poniekąd innowacyjna, może stanowić naruszenie zasady umiaru w nasyceniu wypowiedzi frazeologią. Jednakże w tym przypadku nie mamy do czynienia z nieuzasadnionym nadmiarem zakłócającym komunikatywność wypowiedzi, ponieważ takie nagromadzenie można uznać za wartość dodaną. Wbrew opinii Bąby (1989: 81, 88)²² spiętrzenie metaforycznych wypowiedzi, wyrażań i zwrotów w stosunkowo krótkich odstępach nie czyni tekstu nienaturalnym i przesadnie kwiecistym. Użyte frazeologizmy nadają wypowiedzi dynamiki i obrazowości przez anaforę, czyli powtórzenie tej samej jednostki językowej *Mama* na początku kolejnych segmentów wypowiedzi. Analizując tekst języka docelowego, można stwierdzić stosunkowo daleko idącą ekwiwalencję. Tłumacz, wykazując wysokie kompetencje, doskonale oddał istotę wypowiedzi w języku wyjściowym, wprowadzając dodatkowy frazeologizm w tłumaczeniu: *Nawet gdy mama zapinała się pod szyję, mogłem ją przejrzeć na wylot*.

(3)

Daß es auch mir so ergehe, **sei mein Bett vor**, aus dem mich der Bursche mit lebenswarmen Versprechungen locken will. (241)

Przed podobnym losem **chroni mnie moje łóżko**, z którego facet chce mnie wywabić nęcącymi obietnicami. (285)

W przykładzie (3) w języku wyjściowym zastosowana została innowacja *sei mein Bett vor*, która jest substytucją regionalnego frazeologizmu *Da sei*

²¹ Wyjściową formą kanoniczną innowacji *siedzieć z kimś w jednej wannie* jest *jechać z kimś na jednym wózku*.

²² Bąba (1989: 88) potwierdza stanowisko Skorupki (1968: 387).

Gott vor! W przekładzie natomiast innowacja ta została oddana przez zmodyfikowany idiom osadzony w strukturę gramatyczną tekstu. Efekt gry słownej polega na substytucji, czyli zamianie komponentu *Gott* na *Bett* i rozwinięcie przez zdanie przydawkowe, odnoszące się do substytutu. Tekst znakomicie ukazuje grę pomiędzy znaczeniem frazeologicznym a substytutem *Bett*, który zachowuje znaczenie dosłowne, choć na pierwszy plan wysuwa się znaczenie przenośne *Da sei Gott vor!* Częściowa defrazeologizacja widoczna jest również przez wprowadzenie zdania przydawkowego *z którego facet chce mnie wywabić nęcącymi obietnicami*, które odnosi się bezpośrednio do substytutu *Bett* w innowacji. Rozważyć można by tutaj, czy w tłumaczeniu nie byłaby lepsza zmiana kolejności wyrazów i trybu czasownika *chronić* na *Przed podobnym losem chroń mnie łóżko moje*, aby zachować rytm jednostki wyjściowej o formie *chroń mnie Boże mój/uchroń mnie Boże*. Ponadto tłumacz rezygnuje z metaforycznego wyrażenia *lebenswarme Versprechungen*.

(4)

Ernst gesammelt schweben die kleinen Griffe zuseilen des Kopfes, immer bereit, niederzufallen, **den Ton anzugeben. Welchen Ton? Den Trommelton!** (26)

Poważnie zaciśnięte unoszą się małe piąstki po bokach głowy, zawsze gotowe opaść, **podać ton. Jaki ton? Ton bębenka!** (27)

W niniejszym przykładzie obserwujemy aktualizację znaczenia dosłownego ciągu wyrazów, które w pierwszej kolejności tworzą uzualny frazeologizm. Jednak przez kolejne jednostki leksykalne następuje desemantyzacja wypowiedzi. Przez zamierzone desemantyzacje innowacje tego typu stwarzają efekt gry słownej, polegającej na zmianie znaczenia frazeologicznego na znaczenie dosłowne, sterowane elementami kontekstu. Ten zabieg stosuje również tłumacz.

(5)

Sie kam nicht wieder. Der Tatsache, daß sie vorm Weggehen mit langem Schluck ihr Kaltgetränkglas geleert hatte, durfte ich entnehmen, daß Glasaustrinken Abschied bedeutet: **Schwester Gertrud ließ mich sitzen.** (215)

Nie wróciła już. Z faktu, że przed odejściem opróżniła długim łykiem swoją szklankę, mogłem wnosić, iż dopicie napoju orzeźwiającego oznacza pożegnanie: **siostra Gertruda puściła mnie kantem.** (251)

W tekście wyjściowym mamy do czynienia z frazeologizmem *jmdn. sitzen lassen*, który w zależności od kontekstu może oznaczać *zostawić kogoś na lodzie/w potrzebie*, *zostawić/opuścić kogoś*, a nawet aktualizować znaczenie dosłowne poszczególnych komponentów. W tekście wyjściowym obserwujemy wspomniane już zjawisko *code switching*, polegające na jednoczesnym występowaniu i przenikaniu się obu znaczeń. Dwuznaczność wywoływana jest przez kontekst sytuacyjny. W tekście docelowym tłumacz dokonuje monosemantyzacji frazeologizmu niemieckiego i decyduje się na użycie frazeologizmu *puścić kogoś kantem*, należącego do innej płaszczyzny stylistycznej i oznaczającego *dać komuś kosza*, *opuścić kogoś*, *zostawić kogoś*, *zerwać z kimś*. Decyzja tłumacza wynika prawdopodobnie z faktu, że w dalszych partiach tekstu wyjściowego Gertruda nie pojawia się więcej jako partnerka Oskara.

(6)

Schon wollte Oskar verzweifeln, **da ging den Fanfaren ein Licht auf**, und die Querpfeifen, oh Donau, piffen so blau. (57)

Już Oskar omal nie zwątpił, **kiedy nagle fanfaram coś zaświtało**, a i piszczałki zapiszczwały o modrym Dunaju. (63)

(7)

Oskar wollte sich nicht wie über dem Toilettentisch in Einzelheiten verlieren, wollte nicht, wie dem Bett gegenüber, von Vorurteilen belastet ein Urteil sprechen; ganz frisch und wie am ersten Tage wollte er dem Schrank begegnen, **weil auch der Schrank ihn mit offenen Armen empfing**. (234)

Oskar nie chciał, jak nad toaletką, gubić się w szczegółach; nie chciał, jak przed łóżkiem, obciążony przesądami wygłaszać sądów; chciał w spotkaniu z szafą zachować zupełną świeżość, jakby to był dzień pierwszy, **ponieważ i szafa przyjęła go z otwartymi ramionami**. (275)

Przykłady (6) i (7) to innowacje polegające na zachwianiu zasady łączliwości frazeologizmów z innymi elementami kontekstu. Wybrane elementy (w przypadku frazeologizmów *jmdm. geht ein Licht auf*, *jmdn. mit offenen Armen empfangen* to przedmioty) są semantycznie blokowane przez znaczenie i istotę semantyczną idiomu, tzn. elementy te nie mogą wykonać danej czynności wyrażonej przez idiom lub nie mogą występować w połączeniu z nią, i tak: *komuś* (a nie *czemuś*) *zapaliło się światło/światelko*, *coś komuś* (a nie *czemuś*) *zaświtało* i *ktoś* (nie *coś*) *przyjmuje kogoś z otwartymi ramiona-*

*mi*²³. Niepewność i w pierwszej chwili dezorientacja odbiorcy, spowodowane rozbiciem struktury formalno-semantycznej oraz naruszeniem łączliwości frazeologicznej, powodują w kontekście przedstawionej sytuacji powstanie efektu humorystycznego.

Podsumowując, z powyższych przykładów i rozważań można wyciągnąć poniżej sformułowane wnioski.

Innowacje są jednostkami mocno osadzonymi w kontekście, stworzonymi wyłącznie ze względu na kontekst i powstającymi w określonych ramach formalno-semantycznych, które pozwalają nawiązać do formy kanonicznej innowacji. Rozpoznanie tej formy pozwala zrozumieć innowacje i rozpoznać intencje autora tekstu. Innowacje semantyczne mogą pociągać za sobą najróżniejsze efekty semantyczne, parodie, komizm czy gry językowe. W przypadku innowacji gra językowa pojawia się na skutek stworzenia u czytelnika stanu zawahania i dezorientacji między aktualizacją znaczenia dosłownego a przenośnego, spowodowaną przez kontekst, a z drugiej strony polega na żonglowaniu znaczeniem jednostek językowych, na balansowaniu przez autora tekstu między znaczeniem dosłownym a frazeologicznym.

Powstanie gry językowej może być spowodowane umieszczeniem frazeologizmu w kontekście, w którym odżyją znaczenia dosłowne poszczególnych komponentów lub w których nawiązuje się do znaczenia pojedynczych jego elementów w danym kontekście.

Defrazeologizacja, rozbicie struktury formalno-semantycznej, wieloznaczność wypowiedzi, desemantyzacja, sprzężenie treści dosłownych i metaforycznych, *code switching* to efekty innowacji, których motywacją i celem jest zaskoczenie odbiorcy wypowiedzi, dowcip, żart i komizm językowy oraz chęć pokazania, jak plastycznym tworzywem jest język. Warto zauważyć, że podstawą większości z powyższych przykładów jest defrazeologizacja kontekstowa, połączona zwykle z innowacją modyfikującą (skracającą, rozwijającą, kontaminującą, wymieniającą lub regulującą). Zastosowanie wspomnianych zabiegów w analizowanym materiale służy generowaniu konotacji i rozbawieniu odbiorcy.

Analiza tłumaczenia innowacji uwidoczniła następujące techniki tłumaczeniowe: kreowanie nowych jednostek frazeologicznych oddających sens innowacji tekstu wyjściowego, tworzenie okazjonalnych sformułowań wyłącznie na potrzeby danego kontekstu, parafrazowanie innowacji w tekście docelowym oraz w przypadku ekwiwalencji systemowej, przekład innowacji

²³ Zob. zasada łączliwości frazeologizmów u Łabno-Falęckiej (1995: 336).

za pomocą frazeologizmów o formie kanonicznej lub zmodyfikowanej oraz tłumaczenie dosłowne.

Tłumaczenie innowacji stałych związków frazeologicznych to trudny i kompleksowy proces szukania ich ekwiwalentów w języku docelowym i twardy orzech do zgryzienia, wymagający doskonale rozwiniętej kompetencji tłumaczeniowej.

Niniejszy artykuł chciałbym zakończyć następującą refleksją: Jeśli jakiś tłumacz zamorduje pisarza, zanim ten doprowadzi go do grobowej deski, to motywem będzie z pewnością kreatywność pisarza w posługiwaniu się innowacjami frazeologicznymi. Niebezpieczeństwo takie czyha niewątpliwie na Güntera Grassa.

Literatura

- Bąba, S., 1989, *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*, Poznań.
- Burger, H., Buhofer, A., Sialm, A., 1982, *Handbuch der Phraseologie*, Berlin.
- Dziamka-Lenart, G., 2006, „Z zagadnień defrazeologizacji stałych związków wyrazowych”, [w:] *Z zagadnień frazeologii, stylistyki i kultury języka*, S. Bąba, P. Fliciński (red.), Poznań, s. 33–43.
- Fliciński, P., 2011, „Innowacje frazeologiczne w świetle danych korpusowych”, [w:] *Poznańskie Studia Polonistyczne. Linguistic Series*, nr 18, s. 9–19.
- Koller, W., 1972, *Grundprobleme der Übersetzungstheorie*, Bern.
- Koller, W., 1994, „Phraseologismen als Übersetzungsproblem”, [w:] *EURO-PHRAS 92*, B. Sandig (red.), Bochum, s. 351–373.
- Koller, W., 2007, „Probleme der Übersetzung von Phrasemen”, [w:] *Phraseologie/Phraseology. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*, H. Burger, D. Dobrovolskij, P. Kühn, N.R. Norrick (red.), Berlin–New York, s. 605–613.
- Łabno-Falęcka, E., 1995, *Phraseologie und Übersetzen. Eine Untersuchung der Übersetzbarkeit kreativ-innovativ gebrauchter wiederholter Rede anhand von Beispielen aus der polnischen und deutschen Gegenwartsliteratur*, Frankfurt/M.
- Mosiółka-Kłosińska, K., 2002, „Innowacje frazeologiczne jako źródło powstania nowych jednostek leksykalnych”, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej V*, A.M. Lewicki (red.), Lublin, s. 21–34.
- Pieńkowska, M., 2009, „Poprawne tłumaczenia z błędami. O tłumaczeniu błędów językowych użytych jako zabieg literacki”, [w:] *Rocznik Prze-*

- kładoznawczy. Studia nad teorią, praktyką i dydaktyką przekładu*, t. 5, L. Zieliński, M. Pławski (red.), s. 165–174.
- Pociask, J., 2006, „Trudny orzech do zgryzienia» – Kilka uwag o tłumaczeniu stałych związków frazeologicznych”, [w:] *Rocznik Przekładoznawczy. Studia nad teorią, praktyką i dydaktyką przekładu*, t. 2, L. Zieliński, M. Pławski (red.), s. 191–199.
- Pociask, J., 2007, *Zu Status und Funktion der idiomatischen Einheit in Presetexten. Dargestellt an Textbeispielen aus der Neuen Zürcher Zeitung*, Frankfurt/M.
- Pociask, J., 2009, „Możliwości tłumaczenia innowacji w stałych związkach frazeologicznych”, [w:] *Rocznik Przekładoznawczy. Studia nad teorią, praktyką i dydaktyką przekładu*, t. 5, L. Zieliński, M. Pławski (red.), s. 175–189.
- Sabban, A., 2010, „Zur Übersetzung von Idiomen im Wörterbuch und im Text: die Rolle von Kontextsensitivität und semantischer Variabilität”, [w:] *Zeitschrift für Translationswissenschaft und Fachkommunikation*, L. van Vaerenbergh, K. Schubert (red.), Berlin, s. 192–208.
- Skorupka, S., 1968, „Poprawność frazeologiczna”, [w:] *Poradnik Językowy*, z. 8, s. 385–392.
- Wotjak, B., 1992, *Verbale Phraseolexeme in System und Text*, Tübingen.

Źródła

- Grass, G., 1959, *Die Blechtrommel*, Fischer Bücherei, Frankfurt/M. (ebook).
- Grass, G., 1983, *Blaszany bębenek*, przekł. S. Błaut, Warszawa (ebook).

Translation of semantic phraseological innovations

Summary

The object of considerations focuses on problems related with the translation of semantic innovations of idioms. The first part of the article introduces the concepts of idioms, idiomatic standards and phraseological innovations.

Phraseological connections or idioms are multi-word units that have a relatively stable form and meaning. This meaning is not a combination of the meanings of separate words that form the unit. A norm is accepted by a community and defined as a standard set of rules pertaining to the use and occurrence of idioms.

The most common phraseological innovations are demetaphorisation, semantic contamination, desemantisation and idiom accumulation in the text. The effect of innovations is the fusion of the above mentioned factors with a text making it unique and one of its kind. Innovations expand and determine utterances. What is more, they

are added value expressed by a pun. Translation of idioms may cause many problems, especially when they appear in the form and meaning different from the standard one. The main strategies in the translation of innovations are literal translation, using a different idiom that reflects the meaning of the original text, paraphrasing or creating new lexical units. Examples of semantic innovations and their translation strategies have been derived from the novel by Günter Grass and its Polish translation.

Keywords: phraseological innovations, translation strategies, translation problems

